

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

АТАҚ ХӘМ ЛАҒАЗЫМ АТЛАРЫНАН ПАЙДА БОЛҒАН ТОПОНИМЛЕР

Г.М.Абишов - үлкен илимий хызметкер-излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таяныч сўзлар: титул, мансаб, хўжа, эшон, охун, хожи, вазир, топоним.**Ключевые слова:** титул, должность, ходжа, ийшан, ахун, ходжи, министр, топоним.**Key words:** title, appointment, hodja, ishan, ahun, hadji, minister, toponym.

Халық өзиниң жайласқан аймағындағы географиялық объектлерге атама берип топонимлерди пайда етеди. Топонимлер белгилери бир географиялық объекттиң жайласқан орнын, тәбийий-географиялық шәраятын, сол жерде жасаған халықлардың тарийхы, этнографиясы, жәмийетлик турмыста жүз берген ўақыялары ҳаққында бай мағлыўматлар береді. Сонлықтан Қарақалпақстан топонимиясының өзіне тән улыўма белгилерин билиў, соның тийкарында республиканың барлық районлары топонимлерин жыйнаў хәм изертлеў үлкен әҳмийетке ийе. Бул мәселеде өзиниң көп жыллық тарийхый хәм бай топонимикалық материалларына ийе болған Шымбай районы топонимлерин жыйнаў хәм лингвистикалық жақтан үйреніў хәм теориялық, хәм әмелий жақтан әҳмийети үлкен.

Топонимлердиң ең әҳмийетли белгилериниң бири – жергиликли халықтың сөйлеў тилинде сақланып қалыўы, турақлы болыўы, өмир сүриўи. Сол себепли бир қанша топонимлер ертеде пайда болып, бизге шекем жетип келген хәм олар ҳәзир де қолланылады. Мине усындай жер-суў атларының қурамына атақ, лаўазым, дәреже атлары тийкарында қәлиплекен топонимлер киреди.

Халқымыз өткен дәўир ишинде өзлериниң жасап атырған аймағында административлик басқарыў системасына ийе болған. Халықты басқарыўда қандай да бир лаўазым ямаса атақлар пайда етилген. Мине усындай дәслепки ўақытта пайда болған атақ, лаўазым хәм ҳәр қыйлы социаллық классларды аңлатыўшы *хан, әмир, қазы, найып, бай, бек, хожя, ахун, баба, ийшан, ҳажы, мақсым, молла* хәм т.б. сыяқлы сөзлер қолланылған. Олар сөзге қосылып географиялық объектлердиң меншикли атларын пайда етеди. Бундай сөзлерден жасалған топонимлер көбінесе диний адамлардың аты менен байланыслы болып келеди.

Шымбай районы топонимлериниң қурамында *хан, хожя, мақсым, ийшан, ахун, баба* сөзлериниң қатнасыўында жасалған топонимлер қолланылады. Мысалы: *Хан мешити, Хожякөл, Ийшаной, Ийшан ауыл, Бесмийшан, Мақсым салма, Мақсым ауыл, Өтеген мақсым әўлийеси, Ҳажы ийшан әўлийеси, Айымбет ийшан әўлийеси, Ахун баба әўлийеси, Қарақұм ийшан әўлийеси.*

Хожя – биринши болып ислам динин қабыл еткен мұсылман дининиң ўәкили. Диншилердиң исеними бойынша төрт Халифаның (Абу Бакр, Омар, Осман хәм Али) биреўиниң әўлады. Орта Азияда бурыннан артықмашлыққа ийе болған ақ сүйеклер және олардың әўладлары [2:456]. *Хожя* (парсыша «ийеси, бийлеўши») мұсылман мәмлекетлеринде кең тарқалған. *Хожя* Жақын хәм Орта Шығыс халықлары ортасындағы сайдлардан кейин турған феодал, социаллық қатлам. Басқа дереклерде араблардың жүрислеринде басшылық еткен саркардаларының әўладлары деп есаплаўшы мұсылманлардың хұрметли атағы [4:374] деп көрсетиледи. Хожалар ислам дининде ақсүйеклер қатламы сыпатында жеңилликлерге ийе болған [1:179]. Кейинирек базы аймақларда *хожя* сөзиниң социаллық-сиясий мәниси ұмытылған соң этник қатламға айланған, белгилери бир адамлар топарының аты болып қалған [3:197]. Шымбай районындағы *Хожякөл* гидроними бурын хожалар жасаған жерге жақын болғаны ушын усылай аталған.

Ийшан – диний жол бойынша ең жоқары дәреже [2:266]. Топонимлер қурамында келетуғын *ийшан* термини парсыша

«олар» деген мәни аңлатады. Дереклерде көрсетилиўинше ийшан – суфистлик ағымдағы диний атақ. Ийшанлар дәруишлик, суфистлик ағымлардың бирине тән болған. Олар қарамағат ислеў қасийетине ийе деп қаралған [4:444]. Диншиллер жәмәетиниң басшысы ийшан есапланады [1:186]. Шымбай районында диний саўатқа ийе адамлар көп болған. Райондағы *Ийшан ауыл* топоними сол орында жасаған ийшан адамларға байланыслы пайда болған. Ал *Ийшаной* топоними сол жерге жақын жайласқан географиялық объект болғаны ушын усылай аталған.

Ахун баба топониминдеги *ахун* – дин хызметкері, диний саўатлы адам. Арнаулы диний мектептерде оқып билим алған хәм диний мектептерде оқытыўшылық ететуғын ямаса мешитлерде имамлық қылатуғын молла [2:126], ал *баба* – көпти көрген, жүдә хұрметли [2:154] деген мәнини билдиреди.

Ҳажы – арабша сөз болып, «хаджи» – зыяратшы, ҳажы мәнилерин билдиреди хәм ол ислам дининде берилетуғын атақ. Қаабаны зыярат еткен адам, зыяратшы инсанға қатнаслы қолланылады. *Ҳажы* топоним жасаўда өнимсиз қолланылады. Бул сөздиң қатнасыўында жасалған Шымбай районында *Ҳажы ийшан әўлийеси* ушырасады.

1873-жылдан кейин республикамыз аймағында административлик басқарыў ислерине байланыслы *болыс (волося)*, *ояз (уезд)* сөзлери қолланыла бастаған. Лаўазымды билдириўши бул сөзлердиң қатнасыўында дүзилген географиялық объектлердиң атлары Шымбай районы топонимлери қурамында аз санда ушырасады: *Болыс жап, Болыс ауыл.*

Болыс – ески административлик-аймақлық бөлиниў, волость [2:327]. 1873-жылдан кейин Әмиўдәрьяның оң жағындағы қарақалпақларда «уезд, болыс» деп аталған хәкимшилик басқарыў лаўазымы атлары қолланылған. Бул сөзлер (уезд, волость) рус тили арқалы қарақалпақ тилине өткен. *Болыс* 500 ден асма хожалықты басқарыўшы хәкимшилик басқарыў лаўазымы. Жергиликли халықтың тилинде *волость* сөзи фонетикалық өзгериске ушырап, *болыс* түринде қолланылады. Шымбай районында бул сөзден пайда болған *Болыс ауыл* топоними қолланылады. Бул атама XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басырында жасап өткен Пирназар атлы болыстың усы ауылды басқарыўына байланыслы қойылған.

XX әсирдиң ярымынан бастап елимизде жәмийетлик-сиясий ислер хәм хәкимшилик басқарыў органларына байланыслы *райком, министр* сөзлери қолланыла бастады. Олар жер-суў атларын жасаўда айырым топонимлердиң бир компоненти болып келеди.

Министр – министрликке басшылық ететуғын хұкимет ағзасы [2:309]. Бул термин топонимлердиң қурамында онша көп қолланыла бермейди. Район аймағында *министр* сөзиниң қатнасында пайда болған *Министр жер* топоними ушырасады.

Солай етип, атамалар қандай да бир себеплерге байланыслы пайда болады. Олар географиялық терминлердиң қатнасыўында жасалады. Топонимлердиң жасалыўында хәр қыйлы диний атақ, хәкимшилик басқарыў органларының лаўазымын билдириўши терминлер де қатнасады. Бизиң бул мақаламызда Шымбай районындағы атақ хәм лаўазымды билдириўши терминлерден жасалған айырым топонимлерге анализ исленди.

Әдебиятлар

1. Ислон. Справочник. –Тошкент: 1987. 179-186-б.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1982, 126,154, 327-б.; II том. 1984, 266-б.; III том. 1988, 309-б.; IV том. 1992, 456-б.
3. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимлариниң изохли луғати. –Тошкент: 1988.
4. Энцикопедик луғат. 2-том. –Тошкент: 1990, 374-444-б.

РЕЗЮМЕ

Топонимлар географик объектларнинг хусусиятини, номларини билдиради. Уларнинг пайдо бўлишига ҳар хил омиллар сабаб бўлади. Чимбой тумани топонимлари ўзининг семантик хусусиятларига эга. Мақолада мазкур тумандаги титул, мансаб, амал, унвонни ифодаловчи сўзлардан ҳосил бўлган номлар таҳлили берилган. Ушбу номларнинг пайдо бўлиш сабаблари, топоним яшашдаги хизмати кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Топонимы обозначают особенности географических объектов и их названия. В формировании топонимов происходят разные обстоятельства. Топонимы Чимбайского района имеют свою семантику. В статье проанализированы названия титула, должностей, а также показаны мотивы и причины происхождения топонимов.

SUMMARY

Toponyms mean the peculiarities of geographical objects and their names. There are different circumstances in the formation of toponyms. Toponyms of Chimbay region has their semantics. There have been analyzed the names of titles and professions and also the motives of origin and reasons of toponyms.